

Piotr Rachwał, *Unicy na Lubelszczyźnie w XIX wieku. Studium źródłoznawczo-demograficzne*, Wydawnictwo KUL, Lublin 2017, ss. 552

Po wielowiekowej działalności Kościoła Wschodniego na ziemiach polskich pozostały obszerne archiwa historyczne, znajdujące się obecnie zarówno w Polsce¹, jak i za granicą². Część materiałów z jednego z nich, zgromadzona w Archiwum Państwowym w Lublinie, stała się inspiracją do badań z zakresu demografii historycznej, których rezultatem jest książka Piotra Rachwała, wydana przez Wydawnictwo Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego Jana Pawła II. Podstawę źródłową opracowania tworzy seria tematyczna akt, wydzielona w trakcie procesu opracowania archiwalnego dawnego archiwum Chełmskiego Konsystorza Grekokatolickiego. Jest to grupa materiałów pod nazwą: Statystyka (sygn. 145–172), obejmująca spisy wiernych obrządku unickiego w poszczególnych parafiach i dekanatach diecezji chełmskiej od 1816 r. do jej likwidacji przez władze carskie w 1875 r. oraz dane dotyczące ruchu naturalnego ludności unickiej na wymienionym terenie.

Książka składa się ze wstępu, czterech rozdziałów tematycznych i obszernej części załącznikowej. Rozdział pierwszy poświęcono omówieniu struktury organizacyjnej Kościoła grekokatolickiego na Lubelszczyźnie. Autor wyjaśnia w nim zakres terytorialny pracy, w tym zmiany państwowych i kościelnych podziałów administracyjnych, które miały miejsce w XIX stuleciu, a następnie charakteryzuje sieć dekanalną i parafialną badanego obszaru. Jako terytorium swoich badań Autor przyjął województwo lubelskie (późniejszą gubernię lubelską), które ukształtowało się po zmianach administracyjnych w 1815 r. Na wymienionym obszarze funkcjonowało 13 dekanatów unickiej diecezji chełmskiej. Pozostałe parafie tej diecezji zlokalizowane były na terenie województw: podlaskiego, augustowskiego i mazowieckiego. W oparciu o analizę źródeł Autor prześledził zmiany w podziale

¹ Obok omawianego w recenzowanej publikacji archiwum konsystorza grekokatolickiego w Chełmie, drugim obszerniejszym zbiorem materiałów archiwalnych (ponad 350 m.b. akt) jest historyczne archiwum prawosławnej, a następnie unickiej eparchii przemyskiej, przechowywane obecnie w Archiwum Państwowym w Przemyślu, pochodzące z okresu 1291–1946.

² Inne archiwa Kościoła unickiego znajdują się obecnie poza granicami Polski w placówkach archiwalnych Ukrainy i Federacji Rosyjskiej. Szczególne znaczenie dla badań naukowych mają zasoby byłej grekokatolickiej archidiecezji lwowskiej (w tym konsystorza metropolitalnego) zgromadzone w Centralnym Państwowym Archiwum Historycznym Ukrainy we Lwowie oraz historyczne archiwum metropolitów unickich, przechowywane w Państwowym Archiwum Historycznym w Petersburgu.

dekanalnym, dokonywane w latach późniejszych, jak też podjął próbę odtworzenia zmian przynależności dekanalnej poszczególnych parafii na przykładzie kilku wybranych lat. Rozdział drugi dotyczy działalności twórcy badanego materiału archiwalnego, którym był Chełmski Konsystorz Greckokatolicki. Po wstępnej charakterystyce przepisów państwowych i kościelnych, regulujących działalność konsystorza, Autor przedstawia tryb pracy kancelarii oraz jej obsadę personalną i zakres obowiązków zatrudnionych w niej osób. Szczególną uwagę zwraca przy tym na kompetencje i przygotowanie fachowe personelu kancelaryjnego. Były to czynniki, które rzutowały na jakość i szczegółowość tworzonej dokumentacji, w tym stanowiące podstawę książki zestawienia statystyczne. W rozdziale trzecim omówiono stan zachowania badanych źródeł oraz elementy treści w nich zawartych. Czwarty rozdział książki poświęcono ocenie wartości badawczej statystyk powstałych w chełmskim konsystorzu. W tym celu Autor starał się dokonać porównania analizowanych źródeł statystycznych z innymi danymi, zawartymi głównie w aktach stanu cywilnego, tj. metrykach urodzeń, ślubów i zgonów dla tych samych okresów. Przyjął też stosowane przez demografów historycznych metody sprawdzania kompletności danych zawartych w źródłach. Uzupełnieniem komentarza w wymienionych czterech rozdziałach jest mapa prezentująca sieć parafii unickich w diecezji chełmskiej w latach 1816–1866, położonych na terenie województwa lubelskiego, a także bibliografia zestawiająca wykorzystane źródła i opracowania. Ponad połowę objętości książki zajmują tabele, opracowane na podstawie danych ze źródeł archiwalnych. Zaprezentowano w nich liczby wiernych i ruch naturalny w poszczególnych parafiach w okresie od 1816 r. do likwidacji unii w diecezji chełmskiej w 1875 r. oraz te same dane zestawione z lat 1816–1835 dla 13 dekanatów diecezji chełmskiej położonych na terenie województwa lubelskiego.

Książka jest wynikiem bardzo żmudnej pracy, wykonanej przez Autora na etapie zbierania danych, a zwłaszcza przenoszenia informacji ze źródeł do zestawień tabelarycznych. W wielu przypadkach dokonano weryfikacji poprawności zapisów źródłowych i ich korekty, dotyczy to zwłaszcza sumowania danych demograficznych. Cennych ustaleń dokonano w rozdziale poświęconym funkcjonowaniu kancelarii konsystorskiej. Są one istotne z punktu widzenia badań nad ustrojem Kościoła Wschodniego w XIX stuleciu oraz rozwojem form kancelaryjnych w unickich urzędach diecezjalnych. Ten kierunek badawczy został bardzo zaniedbany w okresie powojennym, brakuje zwłaszcza studiów porównawczych w odniesieniu do poszczególnych diecezji obrządku wschodniego na terenach dawnej Rzeczypospolitej, a dorobek historiografii w tym obszarze jest nadal niewystarczający. W ślad za wcześniejszymi autorami Rachwał przyjmuje podział dziejów konsystorza

chełmskiego na dwa okresy historyczne, pierwszy od jego powstania do 1795 r. i drugi obejmujący lata 1815–1875. Zwraca uwagę na znacznie ograniczone możliwości funkcjonowania tego organu władzy diecezjalnej między 1795 a 1815 r., choć w źródłach pojawiają się w tym czasie wzmianki o jego istnieniu. Nie do końca zgodzić się można z twierdzeniem Autora, iż reforma w konsystorzu przeprowadzona w 1866 r. wzmocniła jego pozycję poprzez uniezależnienie się tego organu od biskupa (s. 48). Pamiętać należy, że zmiany nastąpiły w bardzo trudnym okresie dla diecezji, poddawanej już wówczas zabiegom rusyfikacyjnym i przygotowywanej do całkowitej likwidacji. Reforma polegająca na tym, że członków konsystorza miała odtąd mianować Komisja Rządowa Spraw Wewnętrznych i Duchownych, była raczej próbą podporządkowania czynnikom zewnętrznym (czyli rządowym rosyjskim) procesu wyborów członków tego gremium. W tekście opisującym genezę konsystorzy w Kościele Wschodnim pojawiły się błędy w dacie wydarzeń oraz w brzmieniu nazwisk niektórych przywoływanych osób. Metropolita Józef Welamin Rutski (ur. w 1574 r.) nie mógł utworzyć oficjalatu okręgowego w Mińsku w 1685 r. – jak twierdzi Autor (s. 47) – gdyż hierarcha ten zmarł w 1637 r. W rzeczywistości chodzi o rok 1635, w którym metropolita wydał rozporządzenie pozwalające ustanowionemu przez niego namiestnikowi sędzić duchowieństwo na określonym terytorium. Na tej podstawie Ludomir Bienkowski, cytowany w przypisie przez Rachwałę, wnioskował, że pod nazwą namiestnika ukrywał się *de facto* urząd będący odpowiednikiem, choć nie w pełni, łańskich oficjalatów foralnych. Podobna uwaga w kwestii pomyłkowej datacji dotyczy arcybiskupa połockiego Jozafata Kuncewicza (a nie Koncewicza – s. 47), który zginął śmiercią męczeńską w Witebsku w 1623 r. z rąk prawosławnych mieszczan. Jego działalność jest słusznie umiejscawiana przez Autora w okresie rządów metropolity Rutskiego, ale w odniesieniu do błędnej datacji wzmiankowanej wyżej, tj. lat 80. XVII w. Zarządcą diecezji chełmskiej po śmierci biskupa Porfiriusza Skarbka-Ważyńskiego został biskup przemyski, a od 1808 r. metropolita halicki Antoni Angiełowicz (a nie Angiełowicz – s. 49). Używanie nazwy *Kościół grekokatolicki* w odniesieniu do XVII w. (s. 47) nie jest poprawne, gdyż termin ten został wprowadzony przez cesarzową Marię Teresę dopiero po I rozbiórce ziem polskich na określenie Kościoła unickiego w zaborze austriackim, a dopiero w latach późniejszych upowszechnił się też w odniesieniu do pozostałych diecezji obrządku wschodniego na ziemiach polskich. Odnosząc się do genezy konsystorzy biskupich, które Autor wywodzi wprost od istniejących w Kościele Wschodnim oficjalatów, należy też mieć na uwadze fakt, że oficjalaty były organami władzy terenowej, ograniczonej do wybranego fragmentu terytorium danej diecezji, zaś konsystorz

stanowił organ władzy centralnej, wspomagający biskupa głównie w sprawach sądownictwa, ale też w wielu innych kwestiach administracyjnych. Kompetencje te ewoluowały w czasie i były nieco odmienne w poszczególnych eparchiach Kościoła Wschodniego. Ze specyfiki ustrojowej Kościoła Wschodniego wynikał też fakt, iż poszczególne organy zarządu diecezjalnego (konsystorz biskupi, kryłos – zwany też kapitułą) nie były tożsame z urzędami o tych nazwach, funkcjonującymi w Kościele łacińskim.

Słuszne jest przypuszczenie Autora, że w aktach innych konsystorzy biskupich Kościoła Wschodniego znajdują się podobne do wykorzystanych w omawianej publikacji rodzaje źródeł statystycznych. Przykładem w tej mierze są akta wytworzone przez konsystorze diecezji „galicyskich”, przemyskiej i lwowskiej. W odróżnieniu od diecezji chełmskiej, gdzie większość materiałów statystycznych pozostała w rękopisach, zebrane w innych eparchiach na polecenie władz konsystorskich dane statystyczne na temat liczby ludności w poszczególnych parafiach były publikowane w postaci wydawanych drukiem schematyzmów diecezjalnych. Przykładowo, pierwszy z nich dla eparchii przemyskiej ukazał się w 1828 r., a w latach późniejszych wydawano je corocznie. Jeszcze wcześniej zaczęto publikować schematyzmy greckokatolickiej diecezji mukaczowskiej (od 1810 r.), zaś w diecezji lwowskiej – od 1832 r. Wszystkie wymienione wydawnictwa są obecnie dostępne *online* na stronach internetowych bibliotek cyfrowych. Ich uzupełnieniem są źródła rękopiśmienne w zasobach archiwów polskich i ukraińskich, w tym spisy parafian, wizytacje parafii i diecezji, księgi metrykalne.

Zarówno w tekście recenzowanej książki, jak i w zestawieniu bibliograficznym zabrakło odniesienia do ważnej i nowatorskiej w swoim czasie pracy Zdzisława Budzyńskiego, poświęconej ludności pogranicza polsko-ruskiego w drugiej połowie XVIII w. Stanowiła ona jedną z pierwszych monografii historycznych opartych na materiale statystycznym wytworzonym zarówno przez władze państwowe, jak i kościelne³. Autor – jako jeden z pierwszych historyków – wykorzystał w niej do szerokiej analizy demograficzno-historycznej bogate zbiory akt metrykalnych Kościoła greckokatolickiego, spisy parafian tworzone na polecenie konsystorza w eparchii przemyskiej, spisy wojskowe i dominialne, jak też szereg innych źródeł demograficznych i statystycznych. Stanowiło to punkt wyjścia do pogłębionej analizy stanu, struktury wyznaniowej i etnicznej oraz rozmieszczenia ludności ruskiej i jej relacji z łacińskimi sąsiadami na badanym obszarze.

³ Z. Budzyński, *Ludność pogranicza polsko-ruskiego w drugiej połowie XVIII wieku*. T. 1–2, Przemysł 1993.

Publikacja Rachwała w zestawieniu z wymienionym opracowaniem może budzić pewien niedosyt, gdyż koncentruje się na charakterystyce źródeł i metodach ich wykorzystania, pozostawiając kolejnym badaczom bardziej dogłębną analizę sytuacji wyznaniowej unitów na Lubelszczyźnie. Jest to jednak świadome założenie Autora, według którego adresatami przygotowanej przez niego z dużym nakładem pracy książki są przede wszystkim historycy dziejów unii kościelnej i unitów na wymienionym obszarze. Zebrany i opracowany materiał statystyczno-demograficzny będzie z pewnością stanowić dla nich nieocenioną pomoc w dalszych badaniach. Książka Rachwała stanowi też ważny krok w kierunku rozwijania badań interdyscyplinarnych i jest dobrym przykładem wykorzystania mało znanych źródeł historycznych do analizy demograficzno-statystycznej.

Przydatna dla wszystkich zainteresowanych prowadzeniem dalszych studiów z zakresu historii i demografii historycznej, jak i z innych dziedzin wiedzy, może być informacja, że całość akt grekokatolickiego konsystorza chełmskiego (w tym także ich część wykorzystana przez Autora) jest już dostępna *online*. Korzystanie zarówno z inwentarza zespołu archiwalnego, jak i ze skanów poszczególnych dokumentów chełmskiego konsystorza, przechowywanych w Archiwum Państwowym w Lublinie, jest możliwe w ogólnopolskim portalu archiwalnym: www.szukajwarchiwach.pl, dostępnym ze strony www.archiwa.gov.pl oraz ze strony internetowej lubelskiego Archiwum.

Anna Krochmal

Educare necesse est – ale jak i dlaczego? Przykłady dobrych praktyk edukacyjnych, red. nauk. Violetta Urbaniak, Archiwum Państwowe w Warszawie, Warszawa 2017, ss. 315

Coraz większy nacisk kładzie się na działalność edukacyjną i popularyzacyjną archiwów. Celem tych instytucji jest nie tylko gromadzenie i zabezpieczanie świadectw przeszłości, ale również kształtowanie w społeczeństwie chęci głębszego zrozumienia historii poprzez kontakt z materiałem źródłowym. Uczestnicy konferencji „*Educare necesse est – ale jak i dlaczego?*”, która odbyła się w dniach 21–22 czerwca 2016 r. w siedzibie Mazowieckiego Samorządowego Centrum